

Kerktoeren Burgwerd

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK
AUGUSTUS / SEPTEMBER 2014

Projectgegevens en Colofon

Onderzoek	Bouwhistorische verkenning Kerktoren NH Kerk te Burgwerd
Gebouw	Kerk Burgwerd
Adres	Kerkhof 1 8742 KT Burgwerd
Rijksmonument	39327 (ingeschreven 10-09-1968).
Opdrachtgever	Stichting tot behoud monumenten in gemeente Sudwest Fryslan
Contactpersoon	De heer H. Haitsma
Rapportage	Concept: 30 oktober 2014 Definitief: 31 december 2014
Veldwerk	Veldwerk is op 21 juli en 16 augustus 2014 uitgevoerd door J. Schiphof
Foto's	Foto's waar geen bronvermelding onder staat zijn gemaakt door SchiphofBouwhistorie

SchiphofBouwhistorie
Bouwhistorisch Onderzoek en Advies

Dorpsstraat 28
8813 JB Schalsum

Tel 06-283 583 73

www.schiphofbouwhistorie.nl
info@schiphofbouwhistorie.nl

Inhoudsopgave

1 Samenvatting	4
2 Inleiding	5
3 Redengevende beschrijving	6
4 Bouwgeschiedenis	7
5 Korte beschrijving kerkgebouw Extérieur	9
6 Beschrijving bestaande situatie kerktoren	10
7 Nader advies	14
8 Waardestelling	15
11 Literatuur en bronvermelding	16
Afbeeldingen	17
Fotodocumentatie 2014	28

1 Samenvatting

Bouw- en gebruiksgeschiedenis

De kerk en toren van Burgwerd zijn in de dertiende eeuw gebouwd en gewijd aan Johannes de Doper. De kerk heeft een aantal ingrijpende wijzigingen ondergaan met name in de negentiende en twintigste eeuw. De gemetselde spits van de kerktoren is halverwege de negentiende eeuw verdwenen en vervangen door een houten spits.

Waardestelling

De cultuurhistorische waarde van de toren van deze kerk is hoog gewaardeerd.

De bouwmassa, muurwerk, klokkenstoel, luidklokken, uurwerk en de meeste houten constructies van deze kerk worden hoog monumentaal gewaardeerd vanwege de afleesbaarheid en de historische gelaagdheid.

Nader advies:

Er wordt archiefonderzoek geadviseerd in de kerkvoogdij boeken.

Tijdens een eventuele verbouwing is het raadzaam om de bouwkundige zaken bouwhistorisch te begeleiden.

Verder onderzoek wordt geadviseerd naar de constructie van- en de speciale merktekens op de houten klokkenstoel.

2 Inleiding

De Stichting tot Behoud van monumenten in gemeente Súdwest Fryslân heeft plannen om groot onderhoud uit te voeren aan de kerktoren van Burgwerd.

Voorafgaand aan de verbouwactiviteiten aan de kerktoren is besloten een bouw- en cultuurhistorisch onderzoek uit te voeren. **Schiphofbouwhistorie** is benaderd om dit onderzoek uit te voeren. Dit rapport is het verslag van dit onderzoek.

Voor het totaalbeeld is wel iets over het kerkgebouw geschreven maar dit is niet in de waardestelling meegenomen.

De centrale vraag was om met dit bouwhistorisch onderzoek het exterieur en interieur van de toren te duiden en te waarderen.

Het onderzoek dat is uitgevoerd heeft naar mijn idee een goed beeld opgeleverd waarmee de Stichting tot Behoud van monumenten in gemeente Súdwest Fryslân afgewogen keuzes kan maken voor nu en in de toekomst.

Langs deze weg een hartelijk woord van dank aan het stichtingbestuur voor de aanvraag en opdracht voor dit onderzoek.

Jacob Schiphof

Januari 2015.

3 Redengevende beschrijving Rijksmonument 39327

Ned.Herv.Kerk. Op een omgracht kerkhof gelegen fors kerkgebouw in aanleg gotisch, waarschijnlijk in de 17e eeuw geheel ommetseld en van grotere vensters voorzien. Gesloten rechteopgaande toren. Mooi interieur geschilderd memoriebord uit 1726; preekstoel bestaande uit gesneden kuip, achterschot en klankbord. Doophek. Gesneden doopbekkenhouder, koperen zandloperhouder, overhuifde herenbank, niet overhuifde banken, weelderig gesneden orgelkas uit 1736. Oorspronkelijk eenklaviers orgel, in 1735 gemaakt door M. Schwartzburg. In 1948 uitgebreid met een nevenwerk, dat buiten de bescherming valt. Zerk door Vincent Lucas 1550. Twee tekstborden. Klokkestoel met klok van J. van Bremen, 1512, diam. 106,5 cm. Mechanisch smeedijzeren torenuurwerk, 17e eeuw.

4 Korte Bouwgeschiedenis kerkgebouw en toren

Fase 1. XII-XIX. Het begin

In sommige bronnen wordt gesproken over een stichtingsjaar rond 1150. Ook in de *Voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst* uit 1930 wordt een bouwjaar in de tweede helft van de twaalfde eeuw genoemd. Op basis van gemeten tienlagenmatten aan de binnenzijde van de toren en baksteenformaten is de bouwperiode laat in de twaalfde eeuw te plaatsen. De kerk is gewijd aan de Heilige Johannes (De Doper).

Wijzigingen vinden plaats in het eerste kwart van de zestiende eeuw, waarschijnlijk naar aanleiding van plunderingen. Tussen 1724 en 1726 worden de kerk en de toren aangepakt. Mogelijk is rond deze tijd de ommetseling van de toren en de kerk uitgevoerd.

De eerste afbeelding die bekend is van het kerkgebouw is gemaakt door J. Stellingwerf in 1723.

Afbeelding 1. Op deze afbeelding is een achtkantige spits zichtbaar. Deze was opgetrokken in metselwerk. Ter plaatse van de voet van de spits zijn in de torenromp topgevels zichtbaar. Ook zijn in de topgevels duidelijk klimmende boogfriezen herkenbaar. Ook Bulthuis en Bensdorp maken een afbeelding waarop de kerk in deze vorm te zien is. **Afbeelding 2.**

In 1735 is het huidige orgel in de kerk geplaatst. Het orgel is gemaakt door Johann Schwartzburg. De twintigjarige student Klaas Grons schenkt het aan de kerk op zijn sterfbed.

Op 1 mei 1798 komen de meeste kerktorens van Nederland door een serie staatsregelingen (onder het bewind van Napoleon) in bezit van de burgerlijke gemeenten. Sinds die tijd zijn de burgerlijke gemeenten eigenaar van de kerktorens gebleven. Ook in Burwerd is dit het geval. Tegenwoordig is de toren eigendom van *Stichting tot behoud van monumenten in gemeente Sudwest Fryslan*.

Fase 2. 1800- 1900. Vernieuwing.

In 1816 is de toren in slechte staat. Er wordt een proces verbaal¹ opgemaakt waarin verslag wordt gedaan om "toren op de minst kostbare wijze te repareren".

Foeke Jans Zijne en Hessel Jans Beardsma beiden woonachtig te Burgwerd "Welke bijdezen tevens worden geauthoriseerd de reparatie of verbouwing der Torens op de voordeligste wijze Publiek of onderhandsch te besteden" worden gekozen om de aanbesteding uit te voeren.

Deze aanbesteding vindt plaats op 10 augustus 1816. Wat er precies werd gerepareerd of verbouwd is niet bekend. De gemetselde spits is tijdens dit onderhoud in ieder geval niet verdwenen zoals algemeen aangenomen wordt. In het Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden van A.J. van der AA staat namelijk te lezen: "De kerk is een fraai gebouw, van een orgel voorzien, aan de westzijde heeft zij eenen hoogen toren top, ook van steen gemetseld is". Van der AA schreef deze boeken tussen 1839 en 1851. Verder archiefonderzoek kan duidelijkheid verschaffen over de stenen torenspits. In 1879 is het interieur van de kerk veranderd. Er is een houten vloer over de zerken gemaakt en er zijn banken toegevoegd.

Fase 3. 1900-2000. Moeizaam onderhoud.

Adolph Mulder bezoekt als Rijksbouwmeester der Monumenten de kerk van Burgwerd rond de eeuwwisseling. De aantekeningen die hij maakt laten aan duidelijkheid niets te wensen over.

"De Toren (gemeente) is boven zeer slecht. Het zink is weg, naar beneden gevallen, muren sterk ingewaterd. Herstel lijkt zeer noodig!".

Rond 1903 is de toren gerestaureerd. Het krediet van f 1400,-- dat hiervoor gereserveerd was is op 28 oktober 1902 in een raadsvergadering met f 300,-- verhoogd. De restauratie valt nog duurder uit want later valt in de Leeuwarder Courant van 18 augustus 1903 te lezen: "inzake een Quaestie tusschen het dagelijksch bestuur en de uitvoerders van de restauratie van den toren te Burgwerd, heeft de raad zich vereenigd met het voorstel van de bouwcommissie om aan dezen een bedrag van f 1831,81 aan te bieden, in stede van het door hen gevorderde bedrag van f 1992,39"

AANBESTEDING.

BURGEMEESTER en WETHOUDERS
van Wonseradeel zullen op Woensdag
25 Augustus 1926, publiek aanbesteden:

Bestek no. 4. Eene verbouwing
van het GEMEENTEHUIS te Wit-
marsum.

Bestek no. 5. Eenige herstellingen
aan den TOREN te Burgwerd.

Bestekken op franco aanvraag ver-
krijgbaar ter GEMEENTESECRETARIE
te Witmarsum, bestek no. 4 à f 5, be-
stek no. 5 à f 2.

Inlichtingen ten kantore van den
GEMEENTE-ARCHITECT te Witmar-
sum. Tel. no. 10.

¹ Gemeentearchief Witmarsum.

Twintig jaar later zijn er weer problemen met de toren. Dit maal blijkt de spits in een slechte conditie te verkeren. In de Leeuwarder Courant van 19 augustus 1926 is de aanbesteding aangekondigd.

In het bestek, dat zich in het gemeentearchief van de voormalige gemeente Wunseradiel te Witmarsum bevindt, valt goed te lezen wat er moest gebeuren: *"Het werk bestaat in afbreken van den bestaanden, houten torenomgang, het fries en frieslijsten, het afnemen van leibedekking, lood, dakhout enz. van den torenspits, het wegnemen van twee stuks Steenenklippen op den omgang aanwezig, en het maken van nieuwen omgang, fries en frieslijst van gewapend beton, het bekleeden van den spits met nieuw dakhout, het aanbrengen van ijzeren schoenen, het plaatsen van een afsluithek, een en ander zooals hiernader is omschreven of bij de uitvoering zal worden bepaald"*.

Curieus is de handmatig geschreven opmerking op de laatste bladzijde van het bestek:

"laagste inschrijving FI 3611,-- raming FI 3500,-- Niet gegund".

Aangezien in de torenspits veelvuldig door werklui het jaartal 1926 is geschreven en het in het bestek voorgeschreven materiaal (o.a. beton) aanwezig is, mag aangenomen worden dat de werkzaamheden wel zijn uitgevoerd. Opmerkelijk zijn de twee genoemde steenklippen op de omgang. Het is niet bekend of deze constructies te maken hadden met de gemetselde spits. Op drie oude prenten zijn aan de voet van de spits driehoekige topgevels zichtbaar. Op [afbeelding 2](#) zijn zelfs hoogopgaande boogfriesjes te zien. Tijdens het bouwhistorisch onderzoek zijn er echter geen aanwijzingen gevonden van deze gemetselde spitsconstructie.

In 1930 hangen er twee luidklokken in de toren. Een gegoten in 1512 door Johan van Bremen en een gegoten in 1656 door Jurjen Balthasar². Laatstgenoemde klok is naar alle waarschijnlijkheid tijdens de Tweede Wereldoorlog verdwenen. In 1956 wordt een klein klokje door de firma Eijsbouts gegoten en aangebracht.

Het kerkgebouw wordt in 1936 gerestaureerd (LC 30-05-1936). De kosten van deze restauratie wordt deels bekostigd uit de opbrengst van een bazaar. Het is niet bekend of er toen ook werkzaamheden aan de toren zijn uitgevoerd. In 1948 is door een blikseminslag brand geweest in de toren. De schade werd geraamd op FI 2109,--.

In 1965 is het torenuurwerk in slechte staat en wordt er een offerte gevraagd bij de Franeker Klokkenmaker P. Wielinga. Door het gemeentebestuur wordt besloten naar andere oplossingen te kijken. Het is niet bekend of het uurwerk ook daadwerkelijk wordt hersteld.

Doordat er weinig onderhoud wordt gepleegd gaat de bouwkundige toestand in de jaren zestig van de twintigste eeuw weer achteruit. Er ontstaan gevaarlijke situaties door vallende stenen en leien. Deze toestand wordt aangekaart in een brief van Gedeputeerde Staten van Friesland van 24 februari 1964 gericht aan Burgemeester en Wethouders van Wonseradeel. Deze "desolate toestand" duurt zeker tot halverwege de jaren zeventig want op 24 oktober 1975 valt te lezen dat *"de situatie zo slecht is dat er gevaar bestaat dat omwonenden en kerkgangers geraakt worden door vallend gesteente"*.

Er worden rond 1975 voorbereidingen getroffen voor een restauratie. Deze voorbereidingen duren tot 1982. Bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed liggen uit deze periode tekeningen van architectenbureau J.D. van der Molen uit Sneek. [Afbeelding 10](#). In 1984 wordt de restauratie daadwerkelijk uitgevoerd. Op een foto uit die tijd staat de toren in steigers. [Afbeelding 12](#). Zowel de buitenzijde als het interieur wordt aangepakt.

Fase 4. 2014-2015. Groot onderhoud.

In 2014 worden plannen gemaakt om groot onderhoud aan de toren uit te voeren. Dit gaat om aanpassingen in het kader van de ARBO wetgeving. Ook zal er onderhoud plaatsvinden aan de klokkenstoel. Begin januari 2015 zal worden gestart met de werkzaamheden.

² Voorloopige lijst der Nederlandsche Monumenten van Geschiedenis en Kunst. 1930.

5 Korte Beschrijving Exterieur kerkgebouw.

Bouwmassa

Het kerkgebouw van Burgwerd is een eenbeukige zaalkerk op rechthoekig grondplan met vijfzijdige koorafsluiting. De toegang bevindt zich aan de noordzijde in het schip van de kerk. De toren is aan de westzijde tegen het schip van de kerk geplaatst en wordt afgesloten met een achzijdige rechte spits. De spits is belegd met leien in maasdekking.

Het kerkgebouw wordt afgedekt met een zadeldak en is belegd met leien in maasdekking.

Westgevel met toren

De westgevel bestaat uit de kerktoren met aan weerszijden daarvan links een deel van de kopse westgevel afgedekt met een natuurstenen ezelsrug en rechts een deel van de kopgevel een zinken afdekker. De kopse geveldelen van de kerk zijn opgetrokken met bakstenen 250/255X110/120X70 mm. De 10 lagenmaat is 82,5 cm. Grote delen van het metselwerk zijn opgetrokken in Vlaams verband (kop-strek-kop). Her en der is Noors verband herkenbaar (kop-twee strekken-kop). In het voorvlak van de toren is een spitsboogvenster met elf-ruitsraam.

Foto 1.

Zij- en achtergevels

De zuidgevel van de kerk is een zes venstertraveën lange gevel opgetrokken met gele kloostermoppen. In deze gevel zijn vijf hoge rondboogventers aanwezig. Het vijfde travee is blind uitgevoerd. Opvallend zijn drie grote steunberen die uit de negentiende eeuw dateren.

De noordgevel is tevens een in gele kloostermoppen opgetrokken gevel waarin rechts de ingang naar de kerk zit. Boven deze deur is een gedrukte segmentboog aanwezig. Boven de deur ter plaatse van de orgelgalerij is een klein spitsboogvenster aanwezig. Geheel links een rondboogvenster. De gevels van het koorgedeelte zijn blind uitgevoerd.

De muren van het kerkgebouw zijn opgetrokken in onduidelijk metselverband. Het voegwerk is platvol uitgevoerd met een kalkmortel.

De Kloostermoppen meten 270/280X145/175X80/85 mm met een 10 lagenmaat van 1010 mm. Er lijkt veel hergebruik te hebben plaatsgevonden.

Kap

De kap van het kerkgebouw is niet bezocht.

6 Beschrijving kerktoren.

Exterieur

De kerktoren is een circa 20 meter hoge gemetselde toren op een vierkante plattegrond. Op deze gemetselde toren is een achtkantige spits geplaatst die is afgedekt met leien in maasdekking. In de westgevel is de toegangsdeur geplaatst. Hierboven zit een nis omrand met een rollaag. Daarboven een spitsboogvenster. In het gevelvlak zijn veel muurankers aanwezig waaronder vijf in X-vorm gebogen exemplaren. In de noordgevel bevindt zich een klein venstertje op de derde verdiepningsniveau. De enige wijzerplaat is ook te vinden op de noordgevel aan de zijde waar het dorp zich bevindt.

De gevels zijn opgetrokken met bakstenen variërend in vele afmetingen. Dit is het gevolg van hergebruik tijdens het vele onderhoud dat in de negentiende en twintigste eeuw is uitgevoerd. Opvallend in de zuidgevel is dat het hele rechterdeel uit kloostermoppen bestaat en het linkerdeel bijna geheel uit Friese geeltjes 205/210X100X50 mm. De overgang wordt gevormd door een bloktanding.

De westgevel van de toren is halverwege de negentiende eeuw (waarschijnlijk tegelijk met het verdwijnen van de gemetselde spits) van een klamplaag voorzien van Friese geeltjes. Adolph Mulder maakt tijdens zijn bezoek rond de eeuwwisseling een aantekening waaruit dit duidelijk wordt: *"westzijde toren geheel bemetseld met kleine gele baksteen 21x10,5x5,5."*

Rechts naast de ingang meten de stenen 220X110X45 mm en de 10 lagenmaat 585 mm.

In de noordgevel meten de bakstenen 295/300X145/155X75/85 en de 10 lagenmaat varieert tussen 92 tot 96 cm. Omdat er veel hergebruik heeft plaatsgevonden is een duidelijke datering hier niet te geven. Er is geen duidelijk herkenbaar metselverband aanwezig. In de oostgevel neigt het metselverband naar staand verband (boven de galmgaten). De herstellingen met de kleinere stenen zijn meestal uitgevoerd in kruisverband.

Een hoge lijst met daarboven de met lood beklede omloop op gootklossen sluit de gevel af.

Foto 1 t/m 6.

Interieur

Torenruimte begane grond

Via de deur in westgevel komt men in het eerste vertrek in de toren. Het is een vierkante ruimte (circa 3 x 3 M1). Hier hangen de twee gewichten van het uurwerk. Tegenover de ingang is een dichtgemetselde doorgang in de vorm van een spitsboog over meerdere verdiepingen hoog zichtbaar. De vloer in dit vertrek bestaat uit vlijlaag van gele bakstenen.

Zes lagen vanaf de vloer is een versnijding in de muur te zien. De muren zijn bepleisterd met meerdere lagen cementpleister. Met moeite is een 10 lagenmaat van 948 mm gemeten. Op een hoogte van circa 1,80 m1 bevinden zich gaten ter grootte van een kop haaks in de muur. Ook in de hoeken zijn deze gaten zichtbaar echter zijn deze onder een hoek van 45° vlak in het metselwerk gemaakt. Deze gaten zijn zogenaamde kortelinggaten. Hier werden de dwarsliggers, kortelingen genoemd, van de bouwsteigers in gelegd. In een van deze kortelinggaten zijn resten van beenderen aangetroffen. De reden waarom deze beenderen in de gaten liggen is niet bekend. Het plafond bestaat uit een balklaag met vloerdelen.

Foto 7 en 8.

Torenruimte eerste verdieping

Dit is de verdieping waar het uurwerk is geplaatst. Volgens de Stichting tot behoud van het torenuurwerk dateert dit uurwerk uit de tweede helft van de zestiende eeuw. **Foto 9 en 10.**

In de westgevel zit een spitsboogvenster met houten raam. Tegenover dit venster, in de oostgevel is de bovenzijde van de spitsboogvormige dichtgemetselde doorgang te zien. Hierin zit een eikenhouten kozijn ingemetseld dat waarschijnlijk de toegang is geweest naar de orgelgalerij in de kerk. De verbindingen zijn met pen- en gat gerealiseerd. In de rechterbovenhoek is een toognagel zichtbaar. Het kozijn is voorzien van oren. In het kozijn is een sponning aanwezig en zijn in de rechterstijl drie oude gesmede duimen van de gehengen nog aanwezig. Mogelijk is deze doorgang naar de kerk in 1735 geplaatst toen het orgel in de kerk is aangebracht. **Foto 11.**

Op deze verdieping zijn rondom ook kortelinggaten aanwezig. Het hoogteverschil is onderling acht lagen. Vlak boven de versnijding die op deze verdieping zichtbaar is, zijn houten ringbalken aangebracht waaraan de muurankers zijn bevestigd.

Het plafond bestaat uit een viertal grenenhouten balken waarop een houten vloer is bevestigd. Deze balklaag met planken dateert uit het begin van de twintigste eeuw. Waarschijnlijk de restauratie van de toren uit 1903 of 1926.

Torenruimte tweede verdieping

De verdieping boven het uurwerk is een vrij hoog vertrek dat verder geen functie heeft. Hier is echter het metselwerk goed zichtbaar en hier zijn een aantal 10-lagenmaten en baksteenformaten gemeten. In de westgevel is de 10-lagenmaat 99/100 cm, baksteenformaat 298X145X87 mm. In de noordgevel een 10-lagenmaat van 99 cm, baksteenformaat 304X142X86 mm. De oostgevel laat een 10-lagenmaat zien van 98,2 cm met baksteenformaat 294X143X88 mm. en de zuidgevel een 10-lagenmaat van 100,8 cm met een baksteenformaat van 298X137X88/81 mm. Er is geen duidelijk metselverband te zien. Dit duidt op hergebruik. Ook op deze verdieping komen de houten ringbalken voor waaraan de vele muurankers zijn bevestigd. Op de zuidelijke ringbalk zijn vlotmerken aanwezig. Boven de bovenste ringbalk is weer een versnijding aanwezig en zijn de bovenliggende vakken met kleinere gele stenen aangevuld. Het kan hier gaan om herstellingen en mogelijk om een ophoging of herstelling van de toren. Her en der komt een stroomlaag voor en zijn in de hoeken penanten gemaakt om de klokkenstoelconstructie te dragen. Boven de ringbalken van de noord- en zuidgevel zijn drie lagen afgehakte bakstenen aanwezig. Verder is het opmerkelijk dat er vrij veel gele bakstenen met rode bakhuid voorkomen. De heer A. Reinstra van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed heeft onderzoek gedaan naar dit fenomeen. Het vermoeden is dat de geelbakkende klei is gedompeld in een paplaagje roodbakkende klei. In de noordgevel is een smalle gevelopening afgedekt met een segmentboog. De binnenzijde van de segmentboog is uitgevoerd met twee schuin tegenelkaar geplaatste bakstenen. Het plafond bestaat uit een houten vloer op drie trekbalen. Deze balen zijn opgelegd op twee op het muurwerk geplaatste balen.

Noemenswaardig is de eikenhouten trap die naar de derde vloer gaat. De zware sporten/treden zijn halfhouts ingelaten in de bomen en vast gezet met taaie nagels.

Foto 12 t/m 15.

Torenruimte derde verdieping

Op de derde verdieping is de basis van de klokkenstoel aanwezig. Tegen de noord- en zuidkant en in het midden staan drie eikenhouten stel staanders. Ten behoeve van de stabiliteit van de muren is in een latere periode een eikenhouten hulpconstructie tussen de klokkenstoelonderdelen geplaatst waarop de muurankers zijn gemonteerd.

Er is veel hersteld metselwerk zichtbaar op dit niveau waardoor niet alle kortelinggaten meer aanwezig zijn.

Het vertrek wordt afgedekt met een viertal grenen balen met plankenvloer uit begin twintigste eeuw. In de diverse balen en hulpconstructie zijn herstellingen zichtbaar, veelal uitgevoerd met grenenhout.

Foto 16 t/m 18.

Torenruimte vierde verdieping

Dit is de klokkenzolder. Hier komen de staanders van de klokkenstoel door de vloer en hangen de twee luidklokken. De grote luidklok uit 1512 van Johan van Bremen hangt aan een rechte luidbalk op de dekbalken van de klokkenstoel. Het kleine luidklokje uit 1956 van Firma Eijsbouts uit Asten hangt aan een krukas in een speciale ijzeren beugelconstructie.

Het metselwerk laat ook hier weer veel herstellingen zien. Op dit niveau zijn de kortelinggaten nog aanwezig. De bovenste ringbalkconstructie dient tevens als hulpconstructie van de spits. In deze balen zijn de lange stormankers vastgezet die op de acht hoekkepers van de spits zijn gemonteerd. Het tafelment van beton van de spits is hier goed zichtbaar. Dit is de in 1926 aangebrachte constructie.

Per gevel zijn twee galmgaten aanwezig. Ieder galmgat is voorzien van twee galmborden. De onderzijden van de galmgaten zijn verhoogd met metselwerk bestaande uit Friese geeltjes. Ook de dagkanten zijn opgevuld met deze stenen. Aan de bovenzijde zijn de galmgaten voorzien van een rondboog. Deze zijn samengesteld uit plat geplaatste bakstenen. De galmgaten zijn voorzien van houten groen geschilderde lattenroosters.

De ruimte wordt afgedekt met een grenen balklaag waarop een houten vloer gemonteerd is samengesteld uit planken van verschillende breedtes.

Foto 19.

Klokkenstoel

De klokkenstoel is opgebouwd uit zes forse eikenhouten staanders (formaten zijn erg afwisselend) die hun basis hebben op de derde torenvloer. De staanders zijn geplaatst op randbalen die in de lengte zijn opgelegd in het oostelijk- en westelijke muurwerk van de toren. De staanders zijn schuin naar elkaar toe opgesteld en worden gekoppeld met tussenbalen gesteund door korbelen en schoren. Dit samengesteld staanderstel wordt afgedekt met een forse dekbalk die op zijn beurt wordt gesteund door korbelen aan zowel de buiten- als binnenzijde. Deze staanderstellen komen drie keer voor en worden onderling met elkaar verbonden door dwarsbalen, Andreaskruizen en

schoren. Er zijn diverse onderdelen al eens vervangen en er zijn herstellingen met epoxy te herkennen. De bovenste dekbalken worden aan de uiteinden onderling gekoppeld met een grote dwarsbalk. Het geheel vormt een hoge stellage die tot halverwege de klokkenzolder reikt waarin plaats is voor twee grote luidklokken. Tegenwoordig hangt er nog maar een grote klok in de klokkenstoel. Deze hangt aan een rechte luidas. Hierdoor wordt geluid volgens het vliegende klepelsysteem. Dit betekent dat de krachten van het heen en weer slingeren van de klok grote krachten op het muurwerk van de toren afdragen.

Opvallend op deze klokkenstoel zijn de bijzondere merktekens op de diverse onderdelen: gegutste en gehakte letters. Waar men normaal telmerken zou verwachten staan nu letters. Zo komen op de onderste laag van het houtwerk van de klokkenstoel de volgende letters voor: Een A-achtige en een B. Laatste is samengesteld uit een recht streepje waartegen boven elkaar een halfronddje is geplaatst. Deze twee letters zitten tussen het houtwerk en de muur en waren alleen te vinden met een inspectiespiegel. **Foto 27 en 28.**

Verder zijn aanwezig de letters C, H en K. De C is aanwezig op de staander en korbeel van het middelste staanderstel en op het korbeel en dekbalk van het noordelijke staanderstel. De K is aanwezig op het korbeel van de zuidelijke staanderstel en op de dekbalk van het middelste staanderstel. De H staat op de korbeel en dekbalk van het middelste staanderstel. In de oksels van de twee buitenste staanderstellen komen telmerken voor. In het noordelijke staander is een gehakte II aanwezig en een gesneden III en in de zuidelijke staander is een gehakte III aanwezig. Op het deel van de klokkenstoel op de klokkenzolder zijn op diverse onderdelen de volgende letters aangetroffen: E, F, R en de S. De E staat op de noordelijke dekbalk. De F staat op de dekbalk en korbeel van de noordelijke staander. De S staat op de zuidelijke dekbalk en korbeel en de R staat op de zuidelijke dekbalk.

Er is een duidelijk verschil in type letters. De E, F, R en de S zijn waarschijnlijk gegutst en zijn dieper, vervaagd en lijken veel ouder. De C, K H en de samengestelde B zijn gehakt en zijn dunner en "scherper" omrand. Deze lijken jonger. Het lijkt alsof de onderzijde van de klokkenstoel van jonger datum is.

Er is tijdens het onderzoek geen duidelijke volgorde aangetroffen die de onderdelen koppelden. Omdat sommige letters op diverse locaties zitten rijst het vermoeden dat de klokkenstoel uit elkaar is geweest en dat er onderdelen zijn vervangen.

Lettermerken komen niet heel vaak voor en hiernaar wordt verder onderzoek geadviseerd. Ook zou het gezien de vermoede verschillende tijdsperiodes zinvol zijn dendrochronologisch onderzoek te doen naar de klokkenstoel.

Op bladzijde 49 is een overzicht opgenomen met de locatie van de merktekens. **Bladzijde 49**
Foto 23 t/m 29.

Luidklokken

In de klokkenstoel hangen tegenwoordig twee luidklokken.

Foto 20 t/m 22.

De grote luidklok die in 1512 is gegoten door Johannes van Bremen. Het opschrift op de kroon is in Gotische letters geschreven:

JOHANNES BIJN ICK GHEHETEN, JOHANNES PERSONER HEERRE OCKIJNGA NU IJNTIJE Lolla MIJT
DE MEENTE HEBBEN MIJ LEATEN GHETEN ANNO DM MCCCCCXII

Daaronder is een sierrand van golvende ranken met druifjes.

In het midden van de klok is geschreven:

FUSA SUM IN PER MIJRRUM en JOHANNES DEN BREMENCI ME FECIT

De kleine luidklok is in 1956 gegoten door Firma Eijsbouts uit Asten.

Opschrift: ANNO 1956. B.EIJSBOUTS - C.V. ASTEN - HOLLAND- ME FECIT- OPUS 2166.

Spits

Op de muurkroon van de toren is de achzijdige spits gefundeerd op het betonnen tafelmunt uit 1926. De constructie bestaat uit acht hoekkepers die in het betonnen basement zijn vastgezet met ijzeren beugels en extra geborgd met lange staafankers die in de houten ringbalk zijn gemonteerd. De acht grenenhouten hoekkepers en hulpconstructies dateren uit de negentiende eeuw. Deze onderdelen zijn allemaal voorzien van gehakte telmerken. In 1926 is alleen het dakbeschot van de torenspits vervangen. In het midden van de constructie staat de koningsstijl, gedraaid, op een hergebruikte slof (met telmerk IIII) die op zijn beurt rust op een in de muren opgelegde dwarsbalk. Halverwege en in de top van de spits zijn vloeren aangebracht en voorzien van ladders om in de top van de spits te komen. **Foto 30 t/m 33.**

Her en der staan op de binnenzijde van het dakbeschot opschriften van bouwvakkers genoteerd. Het meest voorkomende jaartal is 1926. Noemenswaardig is het opschrift bestaande uit een getekend kerkgebouw waarop een leidekker in de top van de spits aan het werk is. "Anno Dec 1926 J.D. en H de J." **Foto 34.**

7 Nader advies

Archief:

Er wordt geadviseerd archiefonderzoek uit te voeren. Dit is niet alleen interessant voor het kerkgebouw en de toren maar ook voor de cultuurhistorie van het hele dorp Burgwerd. Kerkvoogdijen hadden meer taken en hielden zich bezig met grondaankoop, verpachting, huuraangelegenheden en bouwactiviteiten. Vaak zijn deze activiteiten beschreven in de notulenboeken van de kerkelijke gemeente.

Bij het voormalige gemeentearchief in Witmarsum liggen nog veel archiefstukken over de kerk en kerktoren van Burgwerd die het waard zijn om te onderzoeken.

Mogelijk zijn er in de notulenboeken opmerkingen te vinden die duidelijkheid kunnen verschaffen over het tijdstip waarop de gemetselde spits is vervangen door de huidige houten spitsconstructie. Vermoedelijk is dit tussen 1840 en 1850 geweest.

Bouwhistorie:

Om een volledig beeld te krijgen betreffende de bouwgeschiedenis verdient het aanbeveling om tijdens eventuele bouw- en sloopwerkzaamheden in de kerktoren bouwhistorische vondsten te documenteren en eventueel de werkzaamheden bouwhistorische te begeleiden.

Om de bouwgeschiedenis van het muurwerk goed te ontrafelen zou een bouwhistorische opname of deelontleding nodig zijn.

Klokkenstoel en Merktekens:

De klokkenstoel lijkt in verschillende fases te zijn gebouwd. Dendrochronologisch onderzoek wordt geadviseerd om hierin duidelijkheid te krijgen. Omdat de merktekens op de klokkenstoel verschillend zijn en letters niet vaak voorkomen als merktekens wordt verder onderzoek hiernaar geadviseerd.

8 Waardestelling

Cultuurhistorische waarde

De kerktoren van Burgwerd is voor de omgeving en voor het dorp van hoog cultuurhistorisch belang vanwege de religieuze functie die de kerk altijd heeft gehad. De geschiedenis van het dorp en het dorpsleven is nauw verbonden met de kerk van Burgwerd.

Bouwhistorische waarden

De bouwmassa en het muurwerk van deze kerktoren worden hoog monumentaal gewaardeerd vanwege de goede afleesbaarheid en de historische gelaagdheid. (Categorie 1)

Het uurwerk, de luidklokken en de houten klokkenstoelconstructie worden hoog monumentaal gewaardeerd. Dit vanwege de ouderdom en de sporen van het gebruik. Bij de houten klokkenstoelconstructie zijn de aangetroffen merktekens zeer bijzonder.

(Categorie 1)

De houten constructie van de torenspits (hoekkepers, schoren en gemerkte hulponderdelen) is vanwege compleetheid en de afleesbaarheid hoog monumentaal gewaardeerd. (Categorie 1)

De vloer in de kerktoren, de vlijlaag van oude geeltjes, heeft een positieve monumentwaarde als drager van de historie (categorie 2)

De interieurafwerkingen (pleisterlagen) worden positief gewaardeerd (categorie 2).

De herstellingen uit 1984 aan de balklagen worden indifferent gewaardeerd. (Categorie 3)

Categorie 1. Hoge monumentwaarden. Zijn van cruciaal belang voor de structuur en/of betekenis van het object/interieur. Behoud noodzakelijk.

Categorie 2. Positieve monumentwaarden. Zijn van belang voor de structuur en/of betekenis van het object/interieur. Streven naar behoud.

Categorie 3. Indifferente monumentwaarden. Zijn van relatief weinig belang voor de structuur en/of betekenis van het object/interieur.

9 Literatuur en Bronnenlijst

Literatuur

Aa, A.J. van der; *Het Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden* (Friesland), 1839-1851.
Hepkema, Jacob; *Historische wandelingen door Friesland*. Heruitgave Leeuwarden 1970.
Janse, H; *Torensplits*. In Restauratievademecum Rijksdienst voor de Monumentenzorg 1994.
Stenvert, Ronald; *Monumenten in Nederland. Fryslan*. Zwolle 2000.

Krantenartikelen

Leeuwarder Courant.
28 oktober 1902
18 augustus 1903
4 oktober 1935
30 mei 1936

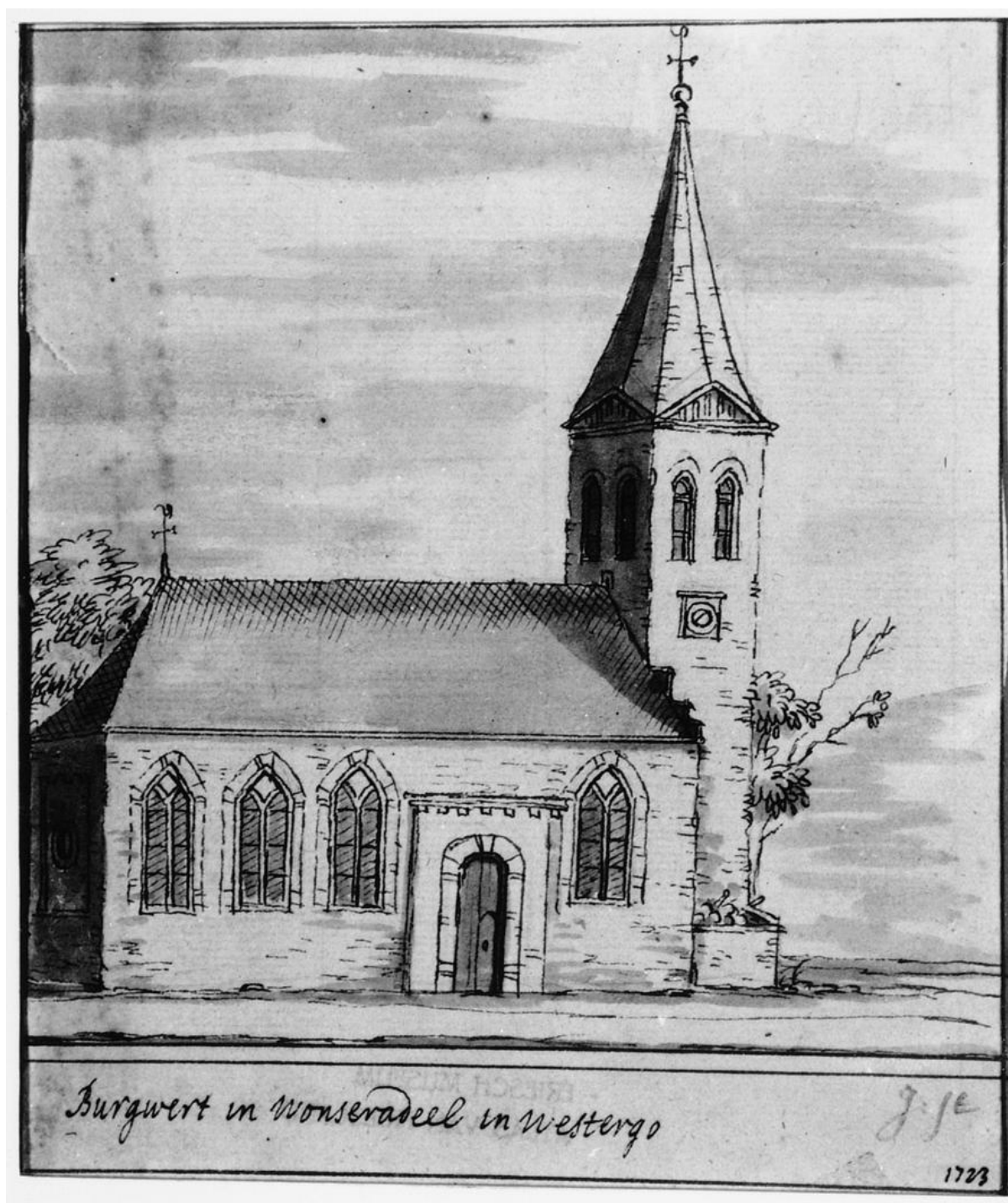
Nieuwsblad van Friesland
3 juni 1936

Internet

www.friesfotoarchief.nl
www.cultureelerfgoed.nl
www.uurwerken.nl

Afbeeldingen

Afbeelding 1. De oude kerk op een afbeelding van Stellingwerf uit 1723. Gezien de toepassing van een bepaalde arcering in het tekenwerk lijkt de kunstenaar hier een gemetselde spits weer te geven. Aan de voet van de spits zijn kleine topgevels met boogfriezen getekend. (Bron: Fries Museum)

Afbeelding 2. De kerk richting Bolsward gezien. Op deze afbeelding is de spits zichtbaar met topgevels en metselwerk dat lijkt te duiden op een toepassing van klimmende boogfriezen. De constructie van de spits is merkwaardig. Het lijkt te gaan om een tussenvorm. (Foto: Friesfotoarchief)

Afbeelding 3. De kerk in het landschap getekend. Op deze afbeelding is de spits ook weer zichtbaar met topgevels en metselwerk met klimmende boogfriezen. (Foto: Friesfotoarchief)

Afbeelding 4. Dorpsgezicht van Burgwerd uit 1917. (Foto: Friesfotoarchief)

Afbeelding 5. Dorpsgezicht van Burgwerd uit 1925. Hierop lijkt de spits schuin te staan. Ook is op de omloop een van de steenklippen zichtbaar. (Foto: Friesfotoarchief)

Afbeelding 6. Dorpsgezicht van Burgwerd van rond 1928. (Foto: Friesfotoarchief)

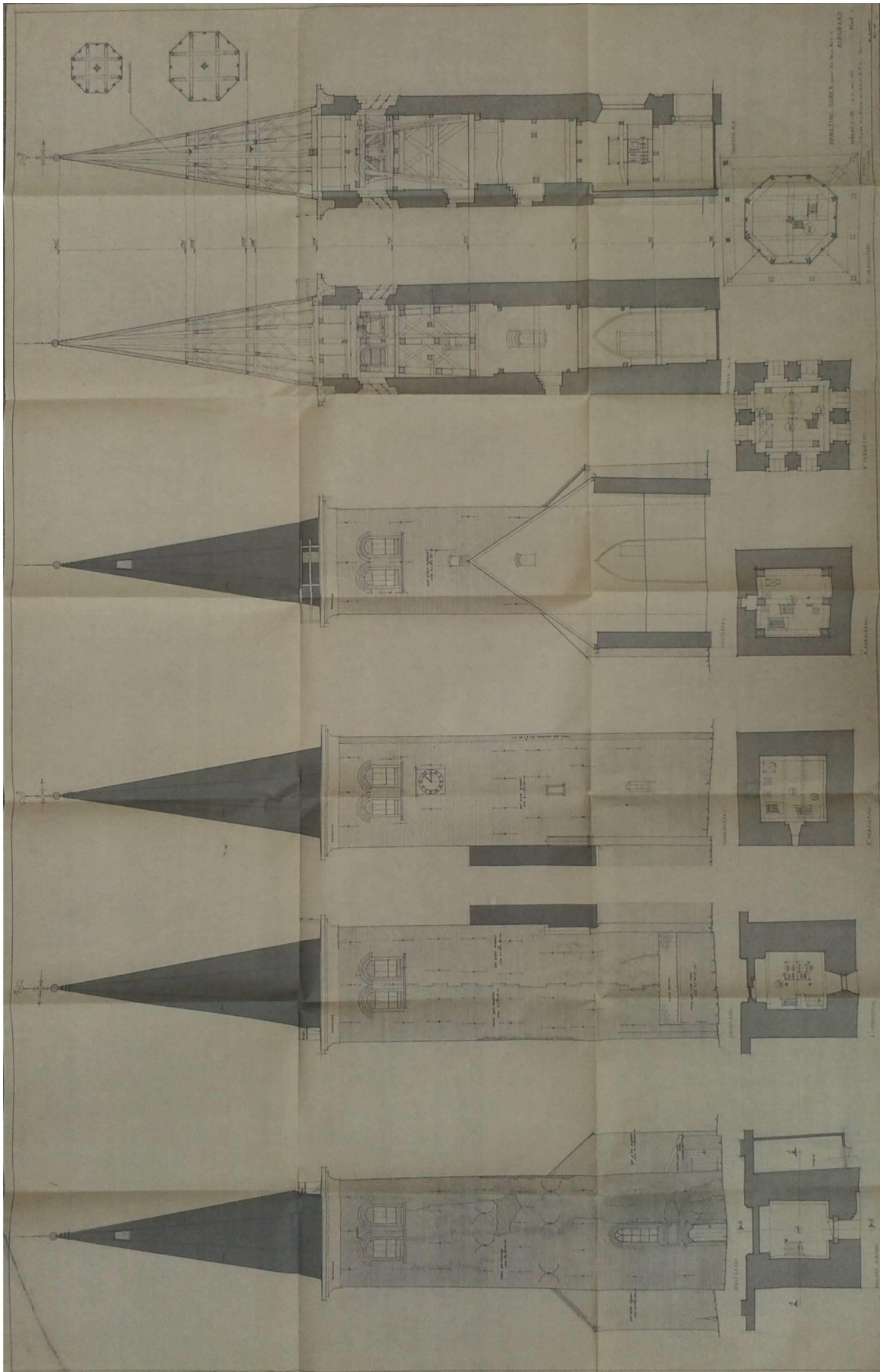
Afbeelding 7. De kerk van Burgwerd vanuit het zuidoosten gezien. (Foto: Friesfotoarchief)

Afbeelding 8. De kerktoren in slechte staat in 1965. (Foto: Cultureelerfgoed)

Afbeelding 9. De ingang van de kerktoeren in 1965. Het bordje is duidelijk genoeg. (Foto: Cultureelerfgoed)

Afbeelding 10. De restauratieplannen van Van der Molen op tekening 1974.

Afbeelding 11. De kerktoeren zoals afgebeeld in een NCRV gids uit 1981. Aan het dak is duidelijk te zien in welke staat het pand zich bevindt. (Bron: beeldbank www.cultureelerfgoed.nl)

Afbeelding 12. De kerktoren in de steigers. 1984. (Foto: Tresoar)

Fotodocumentatie 2014

Foto 1. De kerktoeren van Burgwerd vanuit het noorden gezien.

Foto 2. De zuidgevel van de kerktoren. Opvallend is het groot aantal ankers.

Foto 3. De oostgevel van de kerktoeren.

Foto 4. De westgevel van de toren. De herstellingen uit 1984 zijn nog duidelijk zichtbaar. Deze gevel heeft vijf rondgebogen ankers.

Foto 5. De ingang in de westgevel. Boven de deur is een nis gemetseld. Rechts is de deur van het baarhok zichtbaar.

Foto 6. Tegen de zuidgevel de aanbouw. Dit is het baarhok. Het rechterdeel van het metselwerk van de toren is opgetrokken met kloostermoppen.

Foto 7. De ingang van de kerktoeren. Op de muren zijn meerdere lagen cementpleister aangetroffen. De vloer bestaat uit een vlijlaag van Friese geeltjes.

Foto 8. Het plafond van de begane grond in de kerktoeren. De balklaag is een herstelling uit waarschijnlijk 1984. In het midden van de foto hangen de gewichten voor het uurwerk. Rechts in beeld de trap naar de eerste vloer.

Foto 9. Het smeedijzeren torenuurwerk op de eerste verdieping. De hoekverbindingen van het frame zijn met keggen vastgezet.

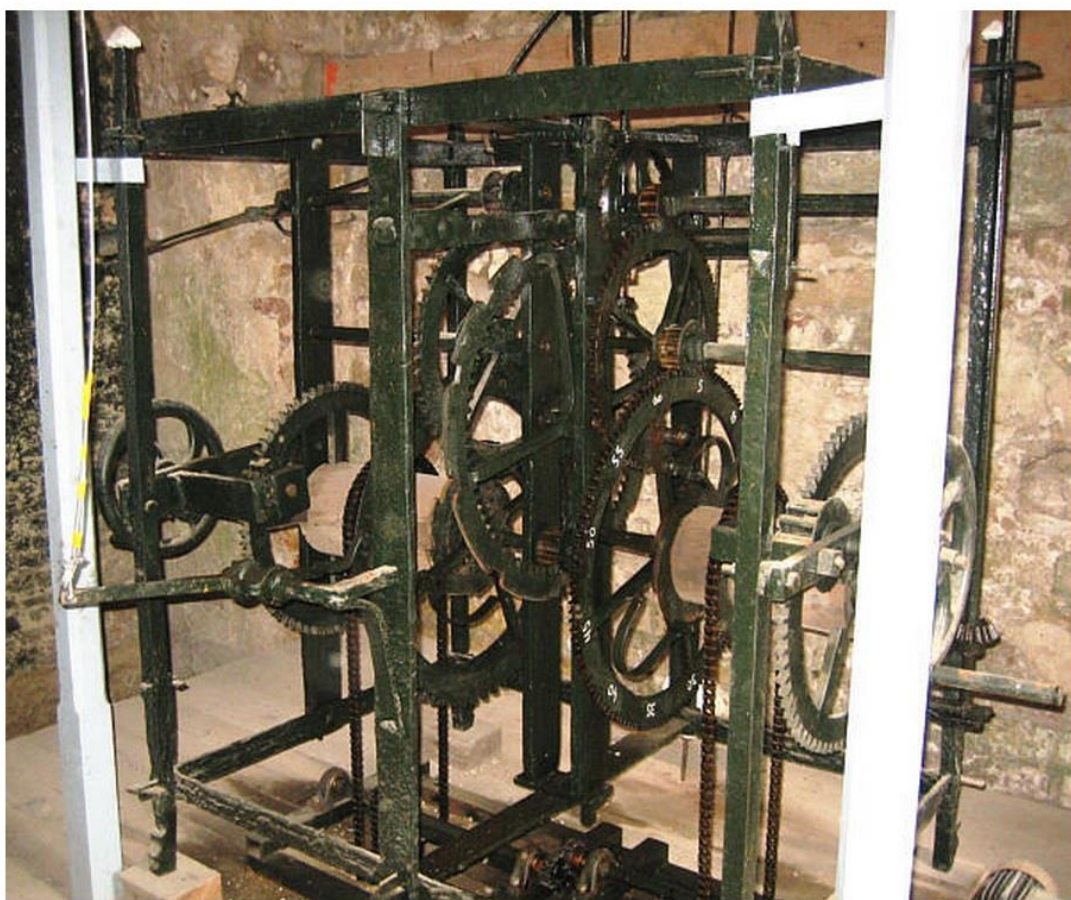

Foto 10. Het torenuurwerk op de eerste verdieping. (Foto: Database Stichting tot behoud van het torenuurwerk)

Foto 11 . Het kozijn van de doorgang naar de orgelgalerij. Opvallend is de manier van dichtmetselen. Links is het metselwerk tegen de achterzijde van het kozijn gezet terwijl het rechterdeel in het kozijn is gemaakt.

Foto 12. Een deel van het muurwerk op de tweede verdiegingsvloer. Duidelijk zichtbaar zijn de kortelinggaten, de ringbalken met daar in de muurankers en geheel bovenin een stroomlaag onder de in de muur opgelegde balk.

Foto 13 . De onderzijde van de derde verdiepingsvloer gezien vanaf de tweede verdieping.

Foto 14. Een deel van het muurwerk op de tweede verdiepingsvloer. In het midden is een gele baksteen herkenbaar met een rode bakhuid.

Foto 15 . De eikenhouten ladder met bloktreden.

Foto 16. Een deel van de klokkenstoel op de derde verdieping. Links en rechts zijn de korbelen en dekbalken te zien. Daarop gemonteerd met taaije nagels grenenhouten schoren. In het midden een andereaskruis in het middelste staanderstel. Op de achtergrond twee andereaskruizen die de staanderstellen onderling stabiel houden. Links het rapje met plateau naar de klokkenzolder.

Foto 17. Een bovenste deel van de klokkenstoel op de derde verdieping. Zichtbaar is het andreaskruis tegen het staanderstel. Op de voorgrond is een rondhouten trekbalk aanwezig.

Foto 18. Een deel van de klokkenstoel op de derde verdieping. Hierop is de constructie te zien waaraan de ankers voor het muurwerk zijn gemonteerd. De balk onderin de foto is een trekbalk waaraan de korte balkjes naar de muur zijn bevestigd. Onder het korbeel is een epoxyherstelling te zien.

Foto 19. Het bovenste deel van de klokkenstoel op de vierde verdieping. De klokkenzolder. In beeld een van de staanders van het middelste staanderstel. Links en rechts van de staander zijn de forse korbelen zichtbaar die onder de dekbalk zitten. Op het uiteinde van de dekbalk is een koppelbalk gemonteerd die de drie staanderstellen verbindt. Er is flink wat hout verdwenen van het korbeel en de staander. Het is de vraag waarom dit is gebeurd. Op de achtergrond is in de dekbalk een R als merk herkenbaar. Op deze foto is goed te zien dat de onderzijde van de galmgaten zijn verhoogd.

Foto 20. Het kleine klokje van Eijsbouts uit 1956. De inzet in de foto laat het opschrift zien.

Foto 21. De rechte luidas waaraan de luidklok van Johannes van Bremen uit 1512 hangt.

Foto 22. De klok uit 1512 van Johannes van Bremen in zijn geheel in beeld. De sierranden en de gotische letters zijn hier in beeld. Op de klok is een "P" en "Burgwerd" geschilderd. Dit is in de Tweede Wereldoorlog gedaan in het kader van de klokkenvordering 1943. De P staat voor Prüfung en dit betekende dat de klok voor nader onderzoek in aanmerking kwam.

Foto 23. De letter **R** in een van de dekbalken. Waarschijnlijk gegutst.

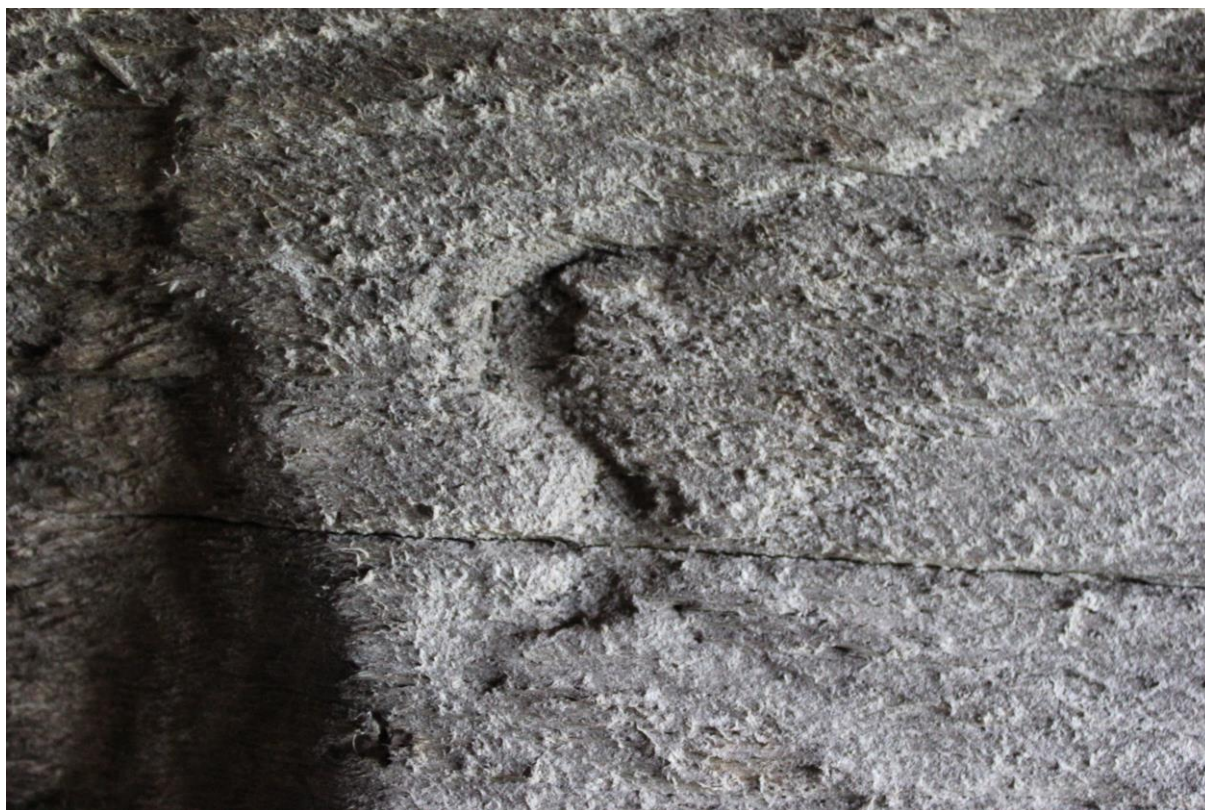

Foto 24. De letter **S** is op zowel een dekbalk als op een korbeel aangetroffen. Waarschijnlijk gegutst. Het eikenhout is behoorlijk verweerd.

Foto 25. De letter **K** in een van de dekbalken die zich op de derde verdieping bevindt. Deze is duidelijk gehakt.

Foto 26. De letter **C** in een van de dekbalken en in het korbbeel. Deze lijken gehakt.

Foto 27. De letter **B** in het spiegelbeeld. Dit merk bevindt zich op de dekbalk en is alleen met een spiegel te vinden. Deze is duidelijk gehakt.

Foto 28. De letter **A** in het spiegelbeeld. Dit merk bevindt zich op de dekbalk aan de muurzijde en is alleen met een spiegel te vinden. Ook deze is duidelijk gehakt.

Foto 29. De gehakte letter **H** in een van de dekbalken en in het korbeel. Hier duidelijk behoud gaat voor vernieuwen. Epoxyherstel heeft ertoe bijgedragen dat de dekbalk en korbeel inclusief merktekens zijn behouden.

Foto 30. De ringbalken boven in de toren boven de klokkenzolder. De draadankers zijn door de balken gemonteerd en aan de hoekkepers van de spits bevestigd. In de hoek is een deel van het betonnen tafelfment te zien. Dit herstelde ringbalken met de korte staanders zijn de herstellingen uit 1984.

Foto 31. Het tafelfment van boven, uit de voet van de torenspits gezien. Beton en de ijzeren schoenankers dateren uit 1926. De draadankers zijn door de ringbalken gemonteerd en aan de hoekkepers van de spits bevestigd.

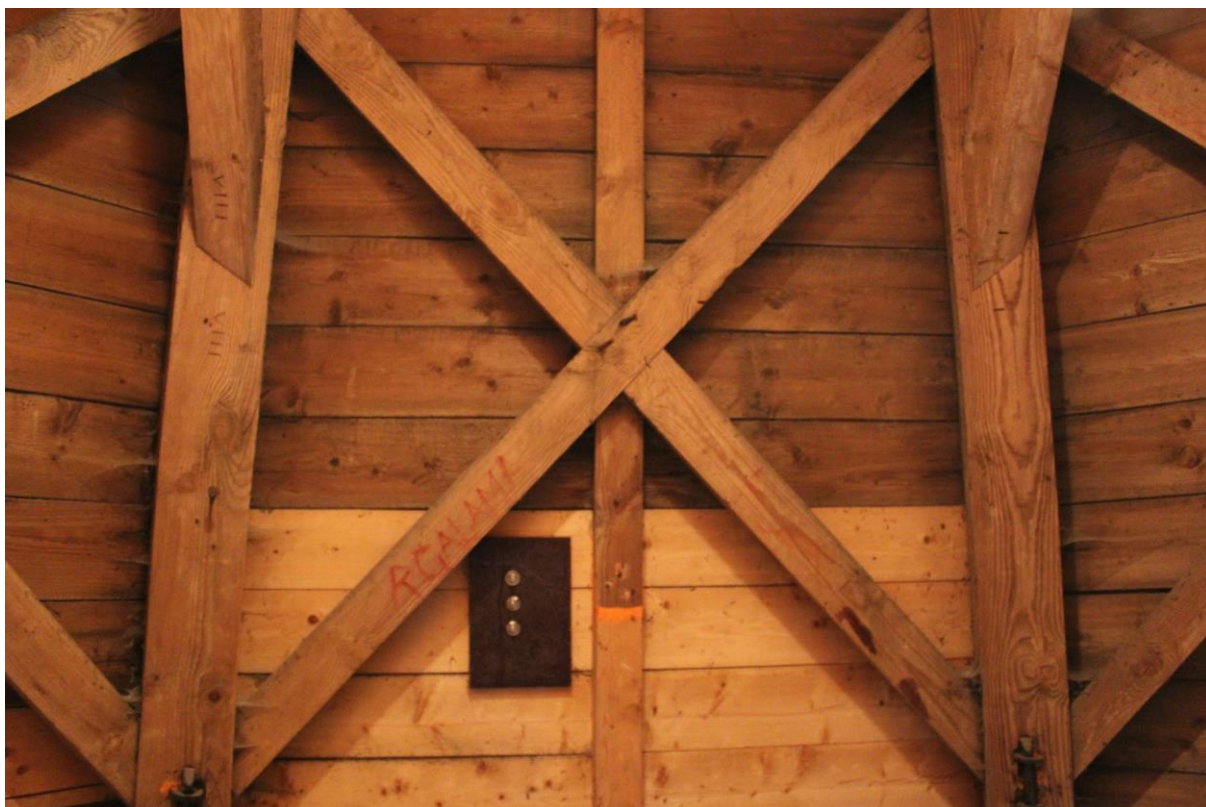

Foto 32. Een deel van de torenspits met een andreaskruis tussen twee hoekkepers. OP de aansluiting van de korbelen met de hoekkepers zijn gehakte telmerken zichtbaar. Rechts een gehakte I en links een gehakte VIII.

Foto 33. De torenspits van onderen gefotografeerd. Links en rechts zijn op de korbelen de gehakte telmerken zichtbaar. Rechts VI en Links VII. In het midden is de gedraaide koningsstijl te zien.

Foto 34. Een van de mooiste opschriften in de torenspits. Een getekende kerk met in de torenspits een leidekker. "Anno Dec 1926". Het lijkt of het woord "Dec" later is toegevoegd.

Merktkens Klokkenstoel Burgwerd

